

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN QARABAĞ HƏRƏKATININ TARİXŞÜNASLIĞI

Ləman EYVAZOVA,

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı,
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin doktorantı,
eyvazli.leman93@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Vətən və Türkiyə tarixşünaslığı əsasında Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və istiqlalı uğrunda mübarizəsinin son mərhələsi olan Qarabağ hərəkətinin tarixşünaslığı araşdırılmışdır. Mövzunun öyrənilmə səviyyəsinə, Vətən və Türkiyə tarixşünaslığının müqayisəli təhlili aparılaraq tədqiqatlarda hansı məsələlərin önə çəkilməsinə, fərqli məqamların nələr olduğuna nəzər salınmış, mövzunun araşdırılmasının əhəmiyyəti və aktuallığı vurğulanmışdır. Həmçinin, araşdırmada Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkətini başlatma səbəbləri, Osmanlı ordusunun bu hərəkəti tam olaraq başa çatdırınamamasını şərtləndirən amillər və tarixşünaslıqda bu məsələlərə münasibət diqqətə çatdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Qafqaz İslam Ordusu, Birinci Azərbaycan firqəsi, Qarabağ hərəkəti, Cəmil Cahid bəy, erməni təcavüzü, tarixşünaslıq.

Ламан Эйвазова

ИСТОРИЯ КАРАБАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ КАВКАЗСКОЙ ИСЛАМСКОЙ АРМИИ

Резюме. На основе историографии Родины и Турции в статье рассмотрена историография Карабахского движения, которое явилось последним этапом борьбы Кавказской Исламской Армии за территориальную целостность и независимость Азербайджана. Отмечены уровень изученности темы, освещенные вопросы в исследованиях, проведенных путем сравнительного анализа историографии Родины и Турции, различные моменты, а также подчеркнута важность и актуальность темы. Также в исследовании были освещены причины развертывания Карабахского движения Кавказской исламской армией, факторы, побудившие османскую армию не завершить это движение и отношение историографии к этим вопросам.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Кавказская исламская армия, фракция «Первый Азербайджан», Карабахское движение, Джамиль Джахид бек, армянская агрессия, историография.

Laman Eyvazova

HISTORY OF THE KARABAKH MOVEMENT OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY

Summary. *Based on the historiography of the Homeland and Turkey, the historiography of the Karabakh movement, which was the last stage of the struggle of the Caucasian Islamic Army for the territorial integrity and independence of Azerbaijan, is examined in the article. The level of study of the topic, the issues covered in studies conducted through comparative analysis of the historiography of the Homeland and Turkey, various points are noted, as well as importance and relevance of the topic is emphasized. The study also highlights the reasons for the deployment of the Karabakh movement by the Caucasian Islamic Army, the factors that prompted the Ottoman army not to complete this movement and the attitude of historiography to these issues.*

KEYWORDS: *Caucasian Islamic Army, First Azerbaijan faction, Karabakh movement, Jamil Jahid bey, Armenian aggression, historiography.*

Tarixi faktlar və sənədlər sübut edir ki, ermənilər azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti apararaq, tarixi ərazilərimizi işğal etmiş, Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində amansız qətlər və talanlar törətmişlər. Azərbaycan torpaqlarından türkləri sıxışdırıb çıxarmağa, bununla da xülyaları olan “Böyük Ermənistan”ı qurmağa çalışmışlar. Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən mühüm dəyişikliklərdən istifadə edərək, yaranmış fürsəti əldən verməmiş və öz əməllərini həyata keçirmək üçün fəaliyyətə başlamışlar. Sözsüz ki, regionda öz maraqlarını təmin etməyə çalışan bolşeviklər, eləcə də öz yalanları ilə ermənilərin qırılması yalanlarına inandırdıqları müttəfiqləri də onlara lazımı siyasi və hərbi dəstəyi göstərmişdir. Belə mürəkkəb şəraitdə azərbaycanlılar köməksiz qalmışdı. Bu zaman azərbaycanlılara qarşı türklərdən - Osmanlıdan kömək gəldi. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusu türk-müsəlman əhalinin imdadına çataraq yerli əhalini erməni-bolşevik qüvvələrin zülmündən xilas etdi. Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etməklə yanaşı, Qarabağda da əziyyət çəkən yerli əhalini erməni qüvvələrindən xilas etmişdir. Qeyd edək ki, istər Vətən, istərsə də Türkiyə tarixşünaslığında, əsasən, Qafqaz İslam Ordusunun Bakı zəfəri tədqiq edilmiş, ordunun Qarabağda göstərdiyi xilaskarlıq missiyası nisbətən diqqətdən kənar qalmışdır. Bu səbəbdən mövzunun araşdırılması, tarixşünaslıqda əks olunmuş fikirlərə diqqət yetirilərək, müqayisəli təhlil edilməsi vacibdir. Belə ki, sovet dövründə siyasi rejimin tələblərinə uyğun olaraq yazılmış tarixşünaslıq əsərlərində sözügedən mövzu ilə bağlı rejimə sərf edən yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin obyektiv şəkildə araşdırılmasına başlanmışdır ki, bu baxımdan yazılan əsərlərdə Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkətinə yanaşmanın və düzgün tarixi faktlarla erməni iddialarının əsassız olmasını ifşa etmək günümüzdə aktual olan məsələlərdəndir.

Mehman Süleymanovun geniş mənbə və tarixşünaslıq bazası əsasında ərsəyə gətirdiyi “Qafqaz

İslam Ordusu və Azərbaycan” monoqrafiyası ümumilikdə Azərbaycan tarixşünaslığında Qafqaz İslam Ordusunun tədqiqi sahəsində ən vacib əsərlərdən biridir. Monoqrafiyanın “Qafqaz İslam Ordusu hərəkatının sonu” başlıqlı beşinci fəslə məhz Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatının tədqiqinə ayrılmışdır. Müəllif burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra digər ərazilərdə olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də erməni separatizminin xüsusilə genişləndiyini, Andranik və Şahnazaryanın başçılıq etdiyi erməni-daşnak birlikləri tərəfindən türk-müsəlman əhaliyə qarşı misli görülmemiş etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilməsini və erməni millətçi dairələrinin hər vəchlə Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa çalışdığını geniş mənbə bazası əsasında işıqlandırmışdır. Qarabağda erməni vəhşiliklərinin çox geniş vüsət almasını və soyqırımını xarakteri daşmasını Qarabağ məntəqə komandanı İsmayıl Həqqi bəyin avqustun sonu-sentyabrın əvvəllərində Nuru paşaya göndərdiyi teleqramdan aydın görmək olur. Teleqramda qeyd edilirdi ki, əgər yaxın vaxtlarda təsirli tədbirlərə əl atılmasa, bölgədə salamat azərbaycanlı əhali qalmayacaqdır [1, s.379]. Bundan əlavə, müəllif Qarabağ azərbaycanlılarının erməni millətçilərinin təcavüzünün qarşısını almaq, özlərinin dinc yaşayışını qorumaq məqsədi ilə könüllü müdafiə dəstələri yaratmasından, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatının məqsədlərindən, Cəmil Cahid bəyin başçılığı ilə Qarabağa göndərilmiş Birinci Azərbaycan Firqəsinin fəaliyyətindən, say tərkibindən, aparılan döyüş əməliyyatlarından, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatını tam başa çatdırmadan bölgəni tərk etməsinin daxili və beynəlxalq səbəblərindən bəhs etmişdir. Müəllifin araşdırmasını təhlil edərkən diqqət çəkən əsas məqamlardan biri erməni-daşnak qüvvələrinin bölgədəki türk-müsəlman əhaliyə qarşı genişmiqyaslı qırğınlar törətməsinə baxmayaraq, genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınması, qətl və qarətlərə son qoyulması tapşırığı ilə Qarabağa göndərilmiş Birinci Azərbaycan Firqəsinin erməni əhalisinə və erməni millətçilərinə qarşı həyata keçirdiyi ilk tədbir onların dinc yolla silahlarını təhvil verməsi və Azərbaycan hökumətinin qanunlarına uyğun yaşamaları barədə ultimatum verilməsi olmuşdur. Bununla da AXC hökumətinin, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının humanist mövqeyinin şahidi olur, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dövlətlər və xalqlarla münasibətlər çərçivəsində humanizm prinsiplərinin hər zaman prioritet təşkil etdiyini görürük. Bu, Cəmil Cahid bəyin Şuşa şəhərində erməni əhalisinin qarşısında söylədiyi nitqdən bir daha aydın olur. “Bizim məqsədimiz qan tökmək deyil. Əksinə, sakitlik yaratmaqdır. Dövlətin bütün xalqları eyni hüquqa malik olacaqdır” [1, s.384].

Mehman Süleymanovun adı çəkilən monoqrafiyasında hərəkatın başlamasını şərtləndirən səbəbləri, aparılan əməliyyatları, bölgədəki etnik-siyasi vəziyyəti, baş verən proseslərə beynəlxalq siyasi vəziyyətin təsirini göstərməklə problemə kompleks yanaşması mövzunun tədqiqində bu əsərin yerini vacib edən əsas amillərdəndir.

Problem tarixşünaslığından danışarkən adı çəkilməli olan önəmli araşdırmalardan biri Akif Aşırılıının “Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatında” əsəridir. “Azərbaycan”, “Znamya truda”, “Bakinski raboçi”, “Borba” və s. dövrü mətbuat orqanlarının materiallarını tədqiqata cəlb etməklə nəşr olunmuş bu əsər Qafqaz İslam Ordusunun tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllif “Qarabağ hərəkatının mətbuatda əksi” sərəlvhəsi altında Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatını başlatması səbəblərindən, Qarabağı erməni-daşnak qüvvələrindən təmizləmək məqsədi ilə aparılan döyüş əməliyyatlarından, Andranikin erməniləri türk-müsəlman əhalisinə qarşı təşkilatlandırmasından, yerli

əhaliyə qarşı hücum planları hazırlamasından bəhs etmiş və bütün bu cəhdlərin məqsədinin Qarabağda türk əhalini yox edib, bölgəni ermənilərin hakimiyyətinə tabe etmək olduğunu Andranikin “Znamya truda” qəzetində nəşr edilmiş “Qarabağ hadisələri” adlı məqaləsi əsasında vermişdir [2, s.57].

Bəhs edilən mövzu ilə bağlı Xəlil İbrahim də bir sıra əsərlər yazmışdır. Dövrünün görkəmli publisisti olan X.İbrahim Cümhuriyyət dövründə silsilə məqalə və siyasi təhlillər yazmışdır. Onun yazıları “Azərbaycan” qəzetində çap edilmişdir. Repressiya qurbanlarından olan müəllifin XX əsrin əvvəllərində Qarabağda ictimai-siyasi vəziyyət, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər və onlara qarşı mübarizə aparılması kimi məsələlər yazılarında aydın şəkildə əks olunmuşdur [3]. X.İbrahimin Azərbaycan qəzetində nəşr edilən ilk məqaləsi “Qarısq günərdə Qarabağın vəziyyətinə dair” adlanır. 1919-cu il 12 mart tarixində “Azərbaycan” qəzetində ana dilində və rusca çap edilmiş bu məqalə Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatının tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbələrdən biridir. Bu məqalədə 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra Qarabağda ictimai-siyasi vəziyyət haqqında məlumat verilir [4, s.22]. Müəllifin sözügedən məqaləsi reportaj xarakterlidir. Belə ki, X.İbrahim qeyd edilən hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş, 1918-ci il 31 mart soyqırımını və ondan sonra Qarabağda yaranmış vəziyyəti təfəsilatı ilə şərh etmişdir. X.İbrahimin bu məqaləsindən aydın olur ki, Şuşanın 12 kəndi silahlı ermənilər tərəfindən ələ keçirilmiş, Şuşa mühasirəyə alınmışdır. Nəticədə əhali blokada şəraitində çarəsiz vəziyyətə düşmüşdür. Əsgəran keçidinin ermənilər tərəfindən zəbt edilməsindən sonra vəziyyət daha da pisləşmiş, ərzaq qıtlığı, içməli su çatışmazlığı yaranmışdır. Bütün bunlar azmış kimi, ermənilər yerli əhali arasında təşviş yaratmaq üçün Andranik və Şahnazaryanın tezliklə Şuşaya gəlməsi ilə bağlı təbliğat aparırdılar. Artıq hər iki erməni Şuşayadək Azərbaycanın digər ərazilərində kifayət qədər amansız qırğınlar törətmişdilər. Şuşa əhalisi ermənilərin zülmünə qarşı səssiz qalmamış, özlərini müdafiə etməyə cəhd göstərmişlər. X.İbrahim bu barədə yazır ki, əhali Şuşa şəhərinin komendantı Həsən Bəsrri bəyin rəhbərliyi ilə özünümüdafiə qüvvələri yaradaraq, 4 belə könüllülərdən ibarət dəstə təşkil etmişdilər. Bu dəstələr belə adlanırdı: “Ənvəriyyə”, “Şövkətiyyə”, “Xəlilliyə” və “Vəhəbiyyə”. Mövcud vəziyyətlə mübarizə aparmaq üçün səfərbərlik elan edilmiş, 15-60 yaş arası kişilər siyahıya alınmış, onlar arasında hərbi təlimlər keçirilmişdir. Şuşada belə bir vəziyyətdə əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdıran hal tif epidemiyasının yayılması olmuşdur. Hər gün 30-40 nəfər bu epidemiyadan həyatını itirmişdir [4, s.105-107].

Belə bir vəziyyətdə Qafqaz İslam Ordusu Qarabağın köməyinə gəlmişdir. X.İbrahimin məqaləsindən aydın olur ki, Şuşa bir güllə atılmadan ermənilərdən azad edilmişdir. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusunun nümayəndələri Cəmil Cahid və İsmayıl Haqqı bəyin apardığı danışıqlar və ermənilərin təslim olması ilə bağlı verdikləri ultimatum öz müsbət nəticəsini vermişdir. Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi ilə Qarabağ əhalisi erməni zülmündən xilas olmuşdur. Bu barədə X.İbrahimin “Azərbaycan” qəzetində nəşr edilmiş “Qarabağın son günləri” başlıqlı yazısında bir güllə atılmadan Şuşanın xilas edilməsinin səbəbləri izah olunmuşdur. O, qanlı vuruşmalar, şiddətli müqavimət gözlənilmədiyi halda, ermənilərin təslim olmasının səbəbini Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti və Şuşanın coğrafi mövqeyi baxımından türk ordu hissələrinin əlverişli mövqedə yerləşməsi, bununla da ermənilərin çıxış yolunun olmadığı ilə izah edir. Müəllif yazır ki, silsilə dağların əhatəsində yerləşən Şuşa şəhərinə iki şose yolu var: biri Ağdam, digəri Gorus (Zəngəzur) tərəfdən [4, s.96]. Ağdam tərəfdən olan yol Əsgəran hasarı ilə əhatə edilmişdir. Şuşa

şəhərindən Gorusa gedən yol isə süni istehkamı olmasa belə, buradakı mövcud yüksəkliklər şəhərə giriş-çığışa tam nəzarət imkanı verir. Müəllif bu yüksəkliklərlə əhatə edilən hissəni şəhərin boğazı hesab edir və bildirir ki, bu ərazi “Yarma” adlandırılır. Qafqaz İslam Ordusu bu “Yarma”da qərarlaşmışdı, bununla da ermənilərin təslim olmaqdan başqa çıxış yolları yox idi. Müəllif, həmçinin Qarabağ əhalisinin böyük əksəriyyətinin türk-müsəlman əhalidən ibarət olması, buradakı ermənilərin sayca azlıq təşkil etməsi ilə bağlı da bu yazısında məlumat vermişdir. Əhalinin böyük əksəriyyətinin türk olması ermənilərin təslim olmasında mühüm rol oynamışdır. Qeyd edək ki, bu məlumat ermənilərin Qarabağ ərazisinin qədim sakini olması fərziyyəsini bir daha təkzib edir [4, s.96].

Qarabağda olan vəziyyət, ermənilərin törətdikləri və Qafqaz İslam Ordusunun xilaskar rolu ilə bağlı müəllifin “Ermənilər nə fikirdə idilər?”, “İkihökumətlik” başlıqlı yazılarında da məlumatlar var. Belə ki, sözügedən yazılarında X.İbrahim ermənilərin Qarabağda yerli əhaliyə zülm etməsinin əsas səbəbi kimi burada ermənilərin rəhbərlik edəcəyi “Qarabağ Cümhuriyyəti”ni elan etmələrini və əhalinin bu “hökumət”ə tabe olmalarını istəmələrini göstərir. Onlar əvvəlcə hiyləyə əl ataraq xalq arasında bununla bağlı təbliğat aparsalar da, Şuşanın türk-müsəlman əhalisi ermənilərin bu separatçılıq fəaliyyətinə etiraz etmişdilər. Ermənilər öz planlarını reallaşdırmaq üçün əhalini tərksilah etmiş, onları blokada şəraitində saxlayaraq aclıq və susuzluğa məhkum etmişlər. Müəllif bununla bağlı yazırdı ki, ermənilər əvvəlcə öz təbliğatlarında demokratiya, ədalət kimi şüarlarla çıxış etsələr də, keçirdikləri qurultayda əsl simaları üzə çıxdı. Belə ki, bu qurultayda yekdilliklə bir mövqedən çıxış edirdilər: “Andranik və Şahnazaryan nə vaxt gələcəklər ki, müsəlmanları silah gücünə tabe edək!” [4, s.98].

X.İbrahimin “Sevinc xəbər” başlıqlı yazısında Şuşa əhalisinin ermənilərin vəhşiliyindən çəkdiyi əziyyət təsvir edilmişdir. Belə çətin şəraitdə Bakının azad edilməsi xəbərinin əhalidə yaratdığı ruh yüksəkliyi və ümidlərinin artması göstərilmişdir. Müəllif yazır ki, Andranik və Şahnazaryanın qoşunlarının gəlməsi və şəhərdə şiddətli qan tökülməsinin gözlənilmədiyi bir vaxtda Bakının azad edilməsi xəbəri gəldi. Qafqaz İslam Ordusu sayəsində Bakının azad edilməsi xəbəri Şuşada bayram olaraq qeyd edilmişdir [4, s.106]. “Ultimatum” adlı yazısında müəllif Qafqaz İslam Ordusunun ermənilərə təslim olması üçün verdiyi ultimatumdan bəhs etmişdir. Bu məqaləsində müəllif Şuşa əhalisinin Qafqaz İslam Ordusunun gəlişini sevincə qarşılamasını bildirmişdir. Buradan aydın olur ki, Şuşanın türk əhalisi öz qardaşlarının gəlişi münasibətilə şəhəri bəzəmiş, türk bayraqları hər tərəfdən asılmış və Qafqaz İslam Ordusunun şərəfinə bayram tədbirləri təşkil edilmişdir. Bu tədbirlərdə asılmış şüar xüsusilə maraqlıdır: “Bir gün gələcək şəmsi-həqiqət doğacaqdır, Şərqi bu əsir validəsi hürr olacaqdır” [4, s.109]. Qafqaz İslam Ordusu sayəsində Şuşa azad edildi, ermənilər təslim oldular. Bu şüar sanki gələcəyə yönəlmiş bir mesaj idi. 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli ordumuzun həyata keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində işğal altında olan “Şərqi əsir validəsi” azadlığa qovuşdu. X.İbrahimin “Qarısqı günlərdə Qarabağın vəziyyəti” adlı məqaləsində yazdığı kimi: “Yaşasın Hürriyyət! Qəhr olsun onu öldürmək istəyən qara qüvvələr!” [4, s.179].

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyəti, Qarabağ hərəkəti haqqında Adil xan Ziyadxanın “Azərbaycan” adlı əsərində də müəyyən məlumatlar mövcuddur. Adil xan Ziyadxan bu əsərində məlumat verir ki, türklərin Bakının azad edilməsi ilə məşğul olmasını fürsət bilən ermənilər Qarabağda yerli əhaliyə qarşı zülm etdilər. Mühasirədə olan Qarabağ əhalisi içməli suya belə həsrət

qalmışdı. Belə bir vaxtda Bakının azad edilməsini başa çatdıran Qafqaz İslam Ordusu Qarabağa yönəldi və Şuşanı erməni zülmündən xilas etdi [5, s.93]. Müəllif qeyd edir ki, türklər Qarabağ və Zəngəzur mahallarını da ermənilərdən xilas edə bilərdilər və bunu düşünürdülər. Lakin müttəfiq qoşunlarının Mudros barışıqından sonra buraya gəlməsi onları bu imkandan məhrum etdi, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ mahalını bütünlüklə ermənilərdən xilas etməsinə mane oldu. Bu əsərdə göstərilir ki, müttəfiq qoşunların komandanı general Tomson ermənilərə məktub göndərərək, onları törətdikləri əməllərdən çəkindirməyə çalışmışdır. Lakin müttəfiq qoşunlar türklər kimi Azərbaycanda asayışı təmin edə bilmədilər. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanı tərk etməsindən sonra qərbdə yaşayan türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti daha da pisləşdi [5, s.94].

Türkiyə tarixşünaslığında Qafqaz İslam Ordusunun əsas tədqiqatçılarından biri hesab edilən Mustafa Görürüylmazın “Türk Kafkas İslam Ordusu və ermənilər-1918” əsəri də Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllifin bu kitabı 2009-cu ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq Bakıda nəşr edilmişdir. Rus və erməni arxiv sənədlərindən geniş istifadə edilən bu əsər böyük əhəmiyyətə malikdir. M.Görürüylmaz bu monoqrafiyasında Qafqazın və Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti, Qafqaz İslam Ordusunun Qafqazdakı və Azərbaycandakı fəaliyyəti barədə geniş məlumat vermişdir. Kitabın bir fəslində məhz Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağdakı fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Müəllif Qarabağ hərəkatından əvvəl Naxçıvanın Andranikin dəstələrindən təmizlənməsi ilə bağlı faktları göstərmişdir. Burada verilən məlumatlardan məlum olur ki, ermənilər 1918-ci il iyunun 22-dən başlayaraq, Culfa, Naxçıvan və Ordubad ətrafındakı kəndləri qarət etmiş, əhalini kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdir. Bütün bu qətləmlərə biganə qalmayan türk hərbi qüvvələri hücumla keçərək iyulun 20-də Naxçıvanı erməni zülmündən xilas etmişdir və Andranikin rəhbərlik etdiyi ermənilər buradan Qarabağa qaçmışlar [6, s.273]. Belə bir vaxtda Qarabağda ermənilər separatçılıq fəaliyyətlərinə başlamışdılar. Belə ki, ermənilər Şuşada Qarabağ hökuməti quraraq bu ərazini Azərbaycandan qoparmağa çalışırdılar. Qarabağın yerli əhalisi buna etiraz etdikləri üçün ermənilər tərəfindən təqib və təzyiqlərə məruz qalırdı. Ermənilər qətləmlər törədərək, əhalini aclıq, susuzluğa məhkum etmişdi. Bu vasitə ilə onların qondarma “hökumət”ini tanıyacaqlarını düşünürdülər. Türklərin səyi nəticəsində Naxçıvandan çıxmaq məcburiyyətində qalan Andranikin dəstələri Qarabağa gəlmişdilər. Andranik erməniləri Qarabağa köçürərək burada ermənilərin sayını artırmaqla özlərinə etnik dayaq yaratmağa çalışırdı. Çünki bu dövrdə də Qarabağ əhalisinin böyük əksəriyyətini türk-müsəlmanlar təşkil edirdi. Andranikin fəaliyyətinin əsas məqsədi Qarabağda erməniləri təşkilatlandırmaqla türklərə qarşı çevirmək və bunun nəticəsində də Qarabağ ərazisini türklərdən tamamilə təmizləmək idi [6, s.274].

Andranikin hücumları nəticəsində Zəngəzur, Şuşa ərazilərində mindən çox türk əhali həlak olmuşdur. Bu zaman Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ məntəqəsi komandanı İsmayıl Haqqı bəy hadisələri müşahidə edərək ermənilərin törətdiyi amansız qətlərə qarşı müqavimət üçün əlavə qüvvənin bu əraziyə göndərilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. İsmayıl Haqqı bəy 9 avqust tarixli raportunda yazırdı ki, ermənilərin törətdiyi əməllərə qarşı cavab vermək üçün türk hərbi birləşməsinin Ağdama göndərilməsi məqsədəuyğundur. Artıq avqustun sonundan etibarən Andranikin qüvvələri türk-müsəlman əhaliyə qarşı təzyiqləri, hücumları artırırdılar. Sentyabrın 14-ə kimi yerli əhaliyə məxsus əmlakları zorla əllərindən alır, müqavimət göstərənləri isə vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər [6, s.276]. M.Görürüylmazın

mövcud vəziyyət barədə verdiyi məlumatlar xüsusilə maraqlıdır. Müəllif yazır ki, belə çətin şəraitdə Şuşada bəzi ölkələrin nümayəndələrindən ibarət heyət toplanmış, bu heyət ermənilərin törətdiyi əməlləri pisləmişdir. Onlar ermənilərin törətdiyi qətliaqların qarşısını almaq üçün onların tərksilah edilməsi fikrini irəli sürsələr də, nəticəsi olmamışdı. Belə vəziyyətdə İsmayıl Haqqı bəy bildirmişdi ki, Qafqaz İslam Ordusu təcili olaraq hərəkətə keçməsə, qısa müddət ərzində Qarabağ bölgəsində yaşayan türklər tamamilə məhv olacaqdır. Lakin bu zaman Bakının azad edilməsi kimi mühüm bir işi həyata keçirən Qafqaz İslam Ordusu dərhal hərəkətə keçə bilmədi. Qafqaz İslam Ordusu Bakını mühasirəyə almışdı, ona görə də ləngidi. Bundan istifadə edən ermənilər daha kəskin şəkildə əhali ilə rəftar etməyə başladılar. Şuşa qalası mühasirəyə alınmışdı, əhalinin ərzaq və içməli su əldə etməsinə belə icazə verilmirdi [6, s.275].

Bakı azad edildikdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Qarabağda ermənilərin törətdiyi qırğın və talanları dayandırmaq üçün hərəkətə keçdi və bu məqsədlə 1-ci Azərbaycan diviziyası təşkil edildi. Qeyd edək ki, bu diviziya 5-ci Qafqaz piyada diviziyasının sərəncamında olan 106-cı piyada alayı ilə 9-cu Qafqaz alayı əsasında formalaşmış, Azərbaycan süvari alayı da tərkibinə qatılmışdı. Bu diviziyanın komandanı albay (polkovnik) Cəmil Cahid bəy təyin edilmişdi. Cəmil Cahid bəy Qarabağa gələrək təslim olması üçün ermənilərə ultimatum göndərmişdi, eyni zamanda, Şuşada müqavimət göstərən türklərə xəbər göndərmişdi ki, müqavimətlərini davam etdirməyin. Bu zaman əsas strateji yollardan biri olan Əsgəran keçidi ermənilər tərəfindən tutulmuşdu. İlk növbədə buranı təmizləmək lazım idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, X.İbrahimin əsərindən də aydın olur ki, Əsgəran keçidi Şuşaya gedən iki əsas strateji mövqedən birini təşkil edirdi. M.Görürilmaz da öz əsərində bu məsələyə diqqət yetirmiş və Qafqaz İslam Ordusunun bu amilləri nəzərə alaraq hərəkət etdiyini açıqlamışdır. Cəmil Cahid bəy düzgün strategiya quraraq, 1-ci Azərbaycan alayını ehtiyat qüvvə kimi Ağdamda saxladı, 1-ci Azərbaycan alayı ilə süvari alayı Əsgəran keçidinin qarşısına gətirilərək, Kalbux-Daşbaşı xəttində yerləşdirildi. 9-cu Qafqaz alayı iki topçu batareyası ilə Mirkənd-Ağbulaq xəttinə hücum etdi və bu iki kəndi ermənilərdən təmizlədi. 9-cu Qafqaz alayı Əsgəranı tutan ermənilərə qarşı cəbhədən, 25-ci batalyon isə erməniləri cənubdan mühasirəyə aldı, ermənilərin hər tərəfdən yolu bağlandı. Ermənilər pərakəndə halda geri çəkilməyə başladılar. Bununla da Şuşa qalasından 8 km məsafədə olan mühüm strateji mövqe Əsgəran keçidi erməni qüvvələrindən azad edildi [6, s.277].

M.Görürilmazın əsərindən aydın olur ki, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti Şuşanın azad edilməsi ilə başa çatmamışdır. Belə ki, Şuşa azad edildikdən sonra Cəmil Cahid bəy Sultan bəy Sultanovun komandanlığı altında bir türk milis dəstəsini Andranik qüvvələrinin ardınca göndərmiş, nəticədə ermənilər Gorusun cənub hissəsinə qovulmuşdur.

Qarabağda ermənilərin işğal etdikləri ərazilərin azad edilməsi prosesi getdiyi bir zamanda Tələt paşa hökuməti istefa vermiş, yeni sədrzəm olan Əhməd İzzət paşa Qafqaz İslam Ordusuna göndərdiyi məktubda onların bu ərazidən geri çəkilmələrini tələb etmişdir. Bu da səbəbsiz deyildi. Belə ki, İstanbuldakı ermənilər ingilis və fransızları inandırmışdılar ki, guya Qarabağda, Şuşada türklər erməniləri qırırlar. Həmçinin, bağlanan Mudros sazişinə əsasən də türklər Qafqazdan geri çəkilməli və müttəfiq qoşunları bu ərazilərə gəlməli idi. Bu səbəbdən türklər 1-ci Azərbaycan diviziyasına azərbaycanlı general Yusifovu komandir təyin edərək Qarabağı tərksilah etməyə başladılar. Beləliklə, Qafqaz İslam Ordusunun

Qarabağdakı fəaliyyəti noyabrın 8-də başa çatdı [6, s.278].

Nasir Yücelin “Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı” adlı əsəri də tarixşünaslıqda mühüm yer tutur. Bu əsər 1999-cu ildə Bakıda Azərbaycan türkcəsində çap edilmişdir. Bu əsərdə də Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağda türk-müsəlman əhalini erməni zülmündən xilas etməsi ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir. Əsərdə bu faktlar “Qarabağ hərəkatı” adlı başlıq altında toplanmışdır. N.Yücelin araşdırmasından məlum olur ki, ermənilər Cənubi Azərbaycan torpaqlarında da soyqırımları həyata keçirmişlər. Andranikin dəstələri Xoyda amansız qətlər törətdikdən sonra türklər tərəfindən bu ərazidən qovulmuş, daha sonra Naxçıvan və Zəngəzura geri çəkilərək öz amansız fəaliyyətlərini burada davam etdirmişlər. Lakin 11-ci Qafqaz diviziyası Andranikin dəstələrini 1918-ci il iyulun 19-da burada məğlub etmiş, bundan sonra ermənilər Qarabağa hərəkat edərək burada soyqırımı törədən, əhaliyə zülm etməklə Şuşanı nəzarətdə saxlayan ermənilərə dəstək olmağa, Qarabağdakı erməni dəstələri ilə birləşməyə çalışmışlar [7, s.152].

Andranik Xankəndi və Ağdaş ətrafında qüvvələrini toplayaraq, Şuşa və Zəngəzurda yaşayan ermənilər arasında təbliğat apararaq, onları türk-müsəlman əhaliyə qarşı hücumə keçməyə təhrik edirdi. Belə ki, o göndərdiyi məlumatlarda bildirirdi ki, əgər yerli əhaliyə, yəni türk-müsəlmanlara qarşı hücumə keçməsəniz, Osmanlı süngüsü ilə məhv ediləcəksiniz. Bununla da tərəddüd edən ermənilər arasında qorxu yaradaraq, onları da yerli əhaliyə qarşı hücumə keçməyə sövq etmişdir. Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdikdən sonra əsas diqqətini Qarabağa yönəltdi. Buradakı fəaliyyəti nəticəsində ermənilər istədiklərinə nail ola bilmədilər və təslim olmaq məcburiyyətində qaldılar [7, s.153].

Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağdakı fəaliyyəti haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də İsmayıl Musayevdir. Onun “Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)” adlı əsərində ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər, bu qətləmlərin qarşısının alınmasında türklərin köməyi, həmin dövrdə regionda və dünyada baş verən siyasi proses və hadisələrin azərbaycanlıların vəziyyətinə təsiri kimi mühüm məsələlər arxiv materialları və tarixşünaslıq bazası əsasında ətraflı araşdırılmışdır. Bu əsərdə ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində - Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağda, həmçinin Cənubi Azərbaycan torpaqlarında da törətdiyi soyqırımlarından bəhs edilmişdir. Qeyd edilən ərazilərdə əsasən, Andranikin dəstələrinin genişmiqyaslı və amansız qətlərinə qarşı Osmanlı dövləti biganə qalmamış, türklər hərəkatə keçərək bu ərazilərdə ermənilərin törətdiyi zülmə qarşı mübarizə aparmışlar. İ.Musayevin əsərində diqqət çəkən məqamlardan biri də bu hadisələrin bolşevik Rusiyasında narahatlıqla qarşılanmasıdır. Ermənilərin törətdiyi əməlləri dəstəkləyən Şaumyan Leninə göndərdiyi 1918-ci il 23 may tarixli teleqramında da bu barədə məlumat vermiş, türklərin fəaliyyətinin sovetlər üçün təhlükə olmasını və əks tədbirlər görülməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Bu teleqramda Şaumyan həmçinin yazırdı: “Yelizavetpola tələsmək, orada, daha sonra isə başqa yerlərdə ermənilərin üsyanını təşkil etmək lazımdır” [8, s.82].

İ.Musayevin əsərindən məlum olur ki, Şuşanın Qafqaz İslam Ordusunun həyata keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində azad edilməsi Andranikin dəstələrinin planlarını pozmuşdur. Belə ki, Andranik Şuşada ermənilərin aktiv fəaliyyətini, əhalini blokadada saxlayaraq qətlər yolu ilə təzyiq göstərməsini, qondarma “Qarabağ hökuməti”ni dəstəkləyir və onlara dəstək olmaq üçün Qarabağa tələsirdi. Andranik Zabux dərəsindən keçərək Şuşaya daxil olmaq istəyirdi. Lakin Qafqaz İslam Ordusunun Şuşanı azad

etməsi, ermənilərin təslim olması Andranikin planlarını həyata keçirməyə mane oldu.

Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatı iki cildlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasında da öz əksini tapmışdır. Burada ermənilərin törətdiyi qırğınlar, Qarabağ ərazisində ictimai-siyasi vəziyyət, Qafqaz İslam Ordusunun yerli əhalini erməni zülmündən xilas etməsi ilə bağlı məlumatlar qeyd edilmişdir [9, s.109].

Nəticə olaraq, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatının araşdırılması erməni-daşnak qüvvələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı yeritdiyi soyqırım siyasətinin öyrənilməsi, mövzu ilə bağlı mənbələrin tədqiqata cəlb edilərək tarixşünaslıq əsərlərində göstərilən faktlarla ermənilərin əsassız iddialarının təkzib edilməsinin mümkünlüyü baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: “Hərb”, 1999.
2. Aşırılı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: “Nurlan”, 2007, 123 s.
3. Aşırılı A. “Azərbaycan”ın Xəlil İbrahimi / https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_1822.htm
4. İbrahim X. İstiqlal yazıları. Bakı: “MM-S” nəşriyyatı, 2022, 204 s.
5. Ziyadxan A. Qələmin uçuşu. Bakı: “Çapar”, 2020, 209 s.
6. Görüryılmaz M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: “Qismət”, 2009, 419 s.
7. Yücel N. Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı: “Qafqaz Universiteti”, 1999, 195 s.
8. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: “Bakı Universiteti”, 1998, 385 s.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, iki cildə, II cild. Bakı: 2005, 479 s.